

کاربست مهتابی در مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۲۸

کد مقاله: ۱۹۲۸۶

آزیتا بلالی اسکویی^۱، محمد عسکری خسوئی^۲

چکیده

معماری گذشته ایران همواره در جست و جوی خلاقیت و بهره‌گیری از فضاهای منحصر بفرد خود بوده است که با گذر زمان برخی از آن‌ها از یاد رفته یا به نحوی دیگر بکار رفته‌اند. «مهتابی» یکی از این دسته فضاهاست که در دوره قاجار در بسیاری از کاربری‌ها از قبیل مسکن، مسجد-مدرسه و سایر عمارت‌ها به چشم می‌خورد ولیکن در ابنیه مذهبی با رنگ و بوی متفاوتی از سایر ابنیه معماری گذشته ایران بکارگیری شده است. باتوجه به اینکه در دوره قاجار شاهد تحولاتی شایان توجه علی‌الخصوص در عرصه شهرسازی و معماری معاصر ایران از قبیل بکارگیری متفاوت رابطه شبستان و گنبدخانه، بالکن شهری، خیابان و ... شاهد آن بوده ایم، کاربری مهتابی نیز در خور توجه است. شاید بتوان گفت که مهتابی نوعی جداسازی هوشمندانه توأم با ترکیب کامل میان فضای نیایشی و آموزشی است که غالباً در بناهای بیشتر از یک طبقه بکار رفته است. از آنجایی که این فضا از سه طرف بسته و از جهت چهارم به فضای باز مشرف است، معمولاً در صحن اصلی بکار رفته است تا بخشی از بنا را به صورت نیمه باز در تراز بالایی زمین قرار گرفته و موجب گستردگی فضایی به دور از یکنواختی نمای مسجد-مدرسه است. با بررسی و تحلیل موشکافانه نمونه‌هایی از مسجد-مدرسه‌های قاجار که دربرگیرنده فضای مهتابی است می‌توان به رابطه معنادار بین جایگاه مهتابی و ساختار فضایی-کارکردی آن در مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار دست یافت. مسجد-مدرسه‌ها از دسته کاربری‌های تلفیقی آموزش و نیایشی هستند که به سبب همین ترکیب نیازمند برخی فضاهای پیوند دهنده هستند. مهتابی از این دست فضاهاست که به خوبی می‌تواند ارتباط بصری بین دو کاربری را فراهم سازد و موجب گسترش فضایی یک بنای واحد شود. در حقیقت مهتابی نوعی جداسازی هوشمندانه توأم با ترکیب کامل میان فضای نیایشی و آموزشی است که غالباً در بناهای بیشتر از یک طبقه بکار رفته است. از آنجایی که این فضا از سه طرف بسته و از جهت چهارم به فضای باز مشرف است، معمولاً در صحن اصلی بکار رفته است تا بخشی از بنا را به صورت نیمه باز در تراز بالایی زمین و همچنین ایجاد دسترسی منحصر به فرد طلاب برای رسیدن به فضای روحانی جهت اقامه نماز، عبادت و طلب علم را فراهم سازد.

واژگان کلیدی: مهتابی، انتظام هندسی، مسجد-مدرسه، دوره قاجار، معماری گذشته ایران.

۱- دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز (نویسنده مسئول) a.oskoyi@tabriziau.ac.ir

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز

۱- مقدمه

معماری گذشته ایران در برگزیده فضاهای متنوعی بوده است که با گذر زمان شاهد ورود این فضاها از کاربری‌های شاخص به سایر کاربری‌ها ورود پیدا کرده است. «مهتابی» یکی از این دسته فضاهاست که در دوره قاجار در بسیاری از کاربری‌ها از قبیل مسکن، مسجد-مدرسه و سایر عمارت‌ها به چشم می‌خورد. در این مقاله به دنبال نقطه ظهور مهتابی در حوزه مذهبی-آموزشی است. به عنوان مثال هنگامی که داخل صحن مسجد جامع یزد که شوید با یک سکوی بزرگ مواجه خواهید شد که محلی برای عبادت بوده است. این سکو برای آن دسته از مؤمنانی طراحی شده است که می‌خواهند در زیر نور ماه عبادت کنند و به دور از جای کفش و رفت و آمد دیگران نماز بگذارند. همین امر سبب شده تا این سکوی زیبا به سکوی مهتابی ملقب شود. در واقع مهتابی تعریفی فراتر از این دارد و از قول استاد پیرنیا، مهتابی فضای بدون سقفی است که بالاتر از سطح حیاط قرار می‌گیرد. دیوارهای این فضا ناماسازی می‌شود و به این ترتیب به ایوانی شباهت پیدا می‌کند که سقف آن را برداشته‌اند. این فضا معمولاً از سه طرف بسته و از جهت چهارم به فضای باز مشرف است. نکته شایان ذکر این است که این فضا از خانه‌ها به مسجد - مدرسه‌ها نیز راه یافته است که برای فهم این کاربست ابتدا لازم است اهمیت مسجد و مدرسه را بررسی کرد.

مذهب شیعه در ایران، به دلیل گوهر انسانی و عقلانی خود، به عقاید اصیل ایرانی محتوا و جهت می‌بخشید. در چنین ترکیب و پیوندی بود که انسان ایرانی، هویتی تازه یافت و به تدریج عناصر متعالی و تاریخی تشیع در فرهنگ و آداب و رسوم مردم بروز کرد. روح هنرمندان و معماران ایرانی به تشیع روشن گردید؛ لذا دست به آفرینش فضاهایی زد که از روح و ماهیت تشیع سرشار بود. معماری مسجد به عنوان محمل بروز چنین عقایدی، از ظرایفی در طراحی برخوردار گشت که درک آنها جز با شناخت دقیق مبانی اعتقادی شیعه امکان پذیر نیست. بدون شک این اعتقادات، در تمامی اجزا و عناصر مسجد شامل جانمایی و ارتباطات فضایی، تزیینات، میزان نور، رنگ، مقیاس و سایر عناصر مساجد تأثیر گذاشته و نمایان گشته است. (مطهری، ۱۳۶۲، ص ۱۱۳). بعد از مسجد، مهم‌ترین بنای عمومی از ساختمان‌های درون شهری، مدرسه است. فضاهای آموزشی در ایران در واقع شامل مکتب خانه و مدرسه بوده است. مکتب خانه، مکان خاصی نداشته است (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۹۱). از این رو می‌توان اهمیت موضوع مسجد - مدرسه‌ها را دریافت و با توجه به عصر قاجار و ورود پدیده‌های نوین و خلاقیت در معماری گذشته ایران، کاربست فضای مهتابی در این بستر امری طبیعی در آن زمان بوده است که هدف این مقاله نیز واکاوی جایگاه فضای مهتابی در مسجد - مدرسه‌های دوره قاجار است تا به اهمیت کارکرد فضایی آن را پی برده و به اهمیت آن در این بستر پردازد.

۲- پیشینه پژوهش

در ایران، پژوهش‌های جامع و کتاب‌هایی که به طور خاص درباره مسجد-مدرسه نوشته شده باشند، بسیار اندک اند و بیشتر مدرسه به عنوان یکی از عناصر معماری اسلامی، توسط برخی از پژوهشگران نظیر هیلن براند و پیرنیا، مورد بررسی قرار گرفته است و هر یک بخشی از کتاب خود را به این ساختار معماری اختصاص داده‌اند. در نگاهی جامع‌تر حسین سلطان زاده (۱۳۶۴) در کتابی با عنوان «تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون» تاریخچه و برخی ویژگی‌های تمام مدارس موجود و یا مکتوب در نوشته‌های تاریخی را در ایران بیان نموده است. ملازاده (۱۳۸۱) نیز در کتابی با عنوان «مدارس و بناهای مذهبی» به صورت یک دایره المعارف، همه مدارس موجود ایران را نام برده است. از منابع مهم در باب شناخت مدارس تاریخی در شهرهای مختلف ایران در سال‌های اخیر، حاجی قاسمی (۱۳۹۶)، در کتاب «گنجنامه، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، دفتر پنجم (ویراست دوم)» است که که چهل مورد از مهم‌ترین مدارس تاریخی را در شهرهای مختلف ایران را معرفی می‌نماید. ولیکن تمامی این موارد تنها در باب مدرسه بوده و در راستای چگونگی ارتباط فضای آموزشی با فضای نیایشی در بناهای اسلامی ایران در دوره قاجار نیز پژوهش‌هایی در این باب صورت گرفته است از قبیل:

مهدوی نژاد و همکاران (۱۳۹۲)، در مقاله‌ای با عنوان «گونه‌شناسی مسجد - مدرسه‌های دوره قاجار» مسجد-مدرسه‌های این دوره را به سه گونه دسته‌بندی نموده و به سه نمونه از چهل مورد بناهای تحلیل شده به صورت تفصیلی پرداخته است. هوشیاری و همکاران (۱۳۹۲)، در مقاله‌ای با عنوان «گونه‌شناسی مسجد-مدرسه در معماری اسلامی ایران، بررسی چگونگی ارتباط میان فضای آموزشی و نیایشی» سیر تحول ارتباط میان فضای آموزشی و نیایشی و گونه‌های مختلف ساختارهای فضایی آن در معماری اسلامی ایران مورد بررسی قرار گرفته و در گونه‌شناسی نهایی، روند تکاملی ترکیب دو فضای آموزشی و نیایشی در معماری اسلامی ایران تا ساخت گونه مسجد - مدرسه و فراوانی آن در دوره قاجار نشان داده شده است. همچنین حسینی علمداری (۱۳۹۶)، در مقاله‌ای با عنوان «گونه‌شناسی مسجد مدرسه‌های ایران، بر اساس شیوه دسترسی» با مطالعه کالبد و ساختار مسجد-مدرسه‌ها، بر اساس نحوه قرارگیری و ارتباط بین دو فضای آموزشی و نیایشی و منطقه جغرافیایی گونه‌بندی نموده است. متدین و آهنگری (۱۳۹۵)، در مقاله‌ای با عنوان «بازاندیشی در کیفیت ارتباط مدرسه و شهر برپایه تحلیل اجتماع‌پذیری مدارس

دوره تیموری تا ابتدای قرن چهاردهم» با ذکر نمونه بیان نموده است. در تمامی پژوهش‌هایی که تاکنون صورت گرفته است در باب فضای مهتابی پژوهش‌های جامعی صورت نگرفته است و تنها در برخی منابع از قبیل آراء استاد پیرنیا، به توصیف کلی این فضا در بستر خانه‌ها پرداخته شده و در سایر کاربری‌ها پوشیده مانده است. از آن جایی که در دوره قاجار تحول‌هایی در معماری گذشته ایران نظیر استقرار گنبد در گنبدخانه بر روی کاربردی و ... صورت گرفته و با انتقال فضای مهتابی از خانه‌ها به مسجد-مدرسه‌ها در برخی آثار معماری گذشته ایران نوآوری رخ داده است، پژوهش حاضر سعی دارد با بررسی و تحلیل نمونه‌های مسجد - مدرسه‌های دوره قاجار، کاربری مهتابی در این بستر را با ارائه تعریفی از آن ارائه دهد تا به اهمیت کارکرد فضایی آن را روشن سازد.

۳- روش پژوهش

روش انجام پژوهش حاضر، توصیفی-تحلیلی است. در این روش با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای و برداشت‌های میدانی در باب مسجد مدرسه‌های دوره قاجار استخراج و مورد مطالعه قرار گرفت. در فرآیند انتخاب نمونه‌های مورد نظر، نخست مسجد مدرسه‌ها مورد بررسی قرار گرفت و با توجه به حضور پررنگ مهتابی در دوره قاجار و به منظور این که بتواند تا حد امکان تمام شاخصه‌های پژوهش را در برگیرد نه مسجد-مدرسه در این دوره که دارای مهتابی است انتخاب و به تحلیل نمونه‌ها پرداخته شده است.

۴- مبانی نظری

۴-۱- مفهوم مهتابی و جایگاه آن در مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار

برای شناخت بهتر این فضا ابتدا باید به یکی از رایج‌ترین تعاریف مهتابی به نقل از پیرنیا پرداخته و سپس به کاربرد آن در مسجد-مدرسه‌ها پرداخت. مهتابی فضای بدون سقفی است که بالاتر از سطح حیاط قرار می‌گیرد. دیوارهای این فضا نماسازی می‌شود و به این ترتیب به ایوانی شباهت پیدا می‌کند که سقف آن را برداشته‌اند. این فضا معمولاً از سه طرف بسته و از جهت چهارم به فضای باز مشرف است (پیرنیا، ۱۳۸۲).

مدرسه را به طور خلاصه می‌توان، مؤسسه‌ای برای آموزش عالی تعریف کرد که در آن علوم سنتی اسلامی - حدیث، تفسیر فقه و جز آن - آموزش داده می‌شود. مدرسه، پاسخی به نیازهای معینی از جامعه اسلامی بود. مدرسه طراحی شده بود تا در خدمت یک نهاد کاملاً ابداعی قرار گیرد (علاقمند، ۱۳۹۶، ۹). در ابتدا، محل آموزش، مسجد بود. حلقه‌های درس علوم گوناگونی همچون لغت، نحو، بلاغت، تفسیر، حدیث، فقه و ... که همگی از قرآن سرچشمه گرفته بودند، در مساجد برگزار شده و به بحث و منظره گذاشته می‌شد (علاقمند، ۱۳۹۶، ۸). آموزش در این دوره بین مکتب خانه، مسجد و مدارس علمیه به صورت غیر رسمی تقسیم می‌شد و همگام با توسعه مدارس علمیه مکاتب هم توسعه یافتند و عملاً مکتب‌ها به یک دوره مقدماتی برای مدارس علمیه تبدیل شدند. با توسعه آموزش و ساخت مدارس برای آموزش، عناصر دیگری به این فضای آموزشی اضافه شد. عناصر فضایی کارکردی مدارس، عبارت بود از: حجره، مدرس، کتابخانه، مسجد، اتاق‌های خادم و چراغ دار و آبکش و سرویس‌های بهداشتی. نحوه قرارگیری عناصر فضایی - کارکردی در آن به این ترتیب بود که در چهار جهت پیرامون میان سرا (حیاط مرکزی) قرار گرفته‌اند. شکل میان سرا به صورت مستطیل کشیده یا نزدیک به مربع (با گوشه‌های قائمه یا پخ) است. ورودی مدرسه در یک سوی محوری قرار دارد که از وسط دو ضلع و مرکز مستطیل می‌گذرد. فضایی که در سوی دیگر محور مذکور، یعنی روبه روی ورودی قرار می‌گرفته، به کارکردی غیر از حجره - مانند گنبدخانه و مسجد مدرسه، مدرس، کتابخانه یا ایوانی بزرگ که به عنوان مسجد یا مدرس مورد استفاده قرار می‌گرفت - اختصاص می‌یافته است. گروه دیگر مدارس به صورت چهار ایوانی است که دو ایوان دیگر بر محور عمود ورودی قرار می‌گیرند. گروه دیگری از مدارس به جای دو ایوان در دو سوی محور عمود بر محور ورودی، دارای دو فضای متمایز شده با دهانه‌ای بزرگتر نسبت به حجره‌های که گاه ایران واقع در دو سوی خود بودند. فضاهای مذکور - که گاه ایران هم دارند. اغلب به کلاس درس یا کتابخانه و گاهی به مسجد اختصاص می‌یافته است (علاقمند، ۱۳۹۶: ۹).

پس از تجربه همجواری مدرسه با مسجد جامع عباسی و ترکیب مسجد و مدرسه در بنای حکیم و همچنین گنبدخانه بزرگ و متمایز مدرسه چهارباغ به عنوان فضای نیایشی، با ورود به دوره قاجار، ساخت و ساز ترکیبی مسجد و مدرسه بسیاری را می‌توان دید. تهران پایتخت قاجاریه، دارای مدارس بسیاری می‌گردد که بیشتر آن‌ها دیگر فقط مدرسه نبوده و هریک به گونه‌ای با فضای نیایشی ترکیب شده‌اند. (هیلن براند، ۱۹۹۴: ۲۹۹) نیز بیان می‌کند که «تلفیق روزافزون این دو فرم [مسجد و مدرسه] در دوران قاجار به اثبات می‌رسد».

ساخت ترکیبی مسجد-مدرسه در دیگر شهرهای بزرگ زمان قاجار مانند اصفهان، کاشان و قزوین نیز دیده می‌شود. در اصفهان که بسیاری از شیوه‌های ترکیبی از آن‌جا آغاز شده بودند، باز می‌توان همان الگوها را مشاهده کرد، حتی آن گونه‌ای که هیچ گونه فضای نیایشی در آن وجود ندارد؛ مانند مدرسه صدر.

در همین دوران در ساخت مساجد، دو تحول اساسی شکل می گیرد؛ تحول نخست، استقرار گنبد در گنبدخانه بر روی کاربندی است که نتیجه ی آن حذف نهایی پلان گنبدخانه با حفظ گنبد و ترکیب آن با شبستان های جانبی است. این اتفاق برای نخستین بار در مسجد آذربایجانی های بازار تهران و در کامل ترین شکل خود در مسجد سپهسالار و پس از آن در مسجد نصیرالملک قابل مشاهده است. تحول دیگر، ورود عنصر مهتابی از خانه به مسجد و ترکیب آن با جداره های روبه صحن است. این مهتابی ها نخستین بار در مسجد سید اصفهان و سپس در مسجد سلطانی سمنان و بالاخره در مسجد سپهسالار تهران چنان معماری جذابی ارائه می دهند که می توان به جرأت از آن به عنوان نشانه ای از قدرت زبان معماری قاجار یاد کرد.

در مسجد و مدرسه های قدیمی فضای حیاط را دیواره های معمولاً دو طبقه محصور می کند و در چهار نقطه اصلی آن، یعنی در دو محور طولی و عرضی حیاط، چهار ایوان استقرار می یابد. در واقع گشادگی های فضایی حیاط به این چهار ایوان منحصر می شود. در برخی از آثار دوره صفوی در حیاط مرکزی نوآوری می شود و گشایش فضایی حیاط ها بیشتر است، لیکن کار اساسی، یعنی گشایش فضایی حیاط در دوره قاجار صورت می گیرد» (Mirmiran, 1993: 54) و آن استفاده از مهتابی می باشد که یکی از ویژگی های فضاسازی مسجد - مدرسه های دوره قاجار همین مهتابی ها و بهارخواب های وسیع است. «به این ترتیب هم فضای باز و تهی حیاط از یکدستی و سادگی خارج شده و خط آسمان زیبا و متنوع پدیدار شده است و هم این که دسترسی به حجره های طبقه فوقانی از این مهتابی ها صورت می گیرد که همواره فضایی روشن و مناسب است» (Soltanzadeh, 2010, p. 118).

۴. نمونه های موردی

جامعه آماری پژوهش شامل تمامی مسجد-مدرسه های دوره قاجار است که در فهرست میراث ملی کشور به ثبت رسیده اند و دارای اطلاعات کافی برای تحلیل و تفسیر بوده اند. در انتخاب این نمونه ها که بر اساس قضاوت پژوهندگان صورت گرفته سعی شده است به ترتیب تاریخ پیدایش بناها در دوره قاجار، آن دسته از مسجد-مدرسه هایی که بیشتر از یک طبقه ساخت و دارای فضای مهتابی بوده انتخاب شده باشند. بدین منظور، مسجد - مدرسه های سردار قزوین، سید اصفهان، صالحیه قزوین، آقا بزرگ کاشان، سپهسالار قدیم (شهید بهشتی)، حاج قنبرعلی خان، رحیم خان اصفهان، سپهسالار جدید (شهید مطهری) و مشیرالسلطنه (اقصی) انتخاب شدند (جدول ۱).

جدول ۱- نمونه های موردی مسجد - مدرسه های دوره قاجار دارای فضای مهتابی (مآخذ: نگارندگان)

ردیف	بنا	شهر	تاریخ ساخت	تعداد طبقات	تعداد ایوان	تعداد مهتابی
۱	سردار	قزوین	۱۲۳۱ ه.ق.	۲	۱	۱
۲	سید	اصفهان	۱۲۴۰ ه.ق.	۲	۴	۶
۳	صالحیه	قزوین	۱۲۴۸ ه.ق.	۳	-	۲۰
۴	آقا بزرگ	کاشان	۱۲۵۰ ه.ق.	۵	۲	۱
۵	سپهسالار قدیم	تهران	۱۲۸۳ ه.ق.	۲	-	۴
۶	حاج قنبرعلی خان	تهران	۱۲۸۸ ه.ق.	۲	۲	۲
۷	رحیم خان	اصفهان	۱۲۹۰ ه.ق.	۲	۳	۴
۸	سپهسالار جدید	تهران	۱۲۹۴ ه.ق.	۲	۴	۴
۹	مشیرالسلطنه	تهران	۱۳۲۱ ه.ق.	۱	۱	۱

۵- تطبیق شاخصه های مهتابی با نمونه های موردی (تحلیل یافته ها)

برای درک بهتر مفاهیم به دست آمده از تحلیل نمونه ها، شناخت فضاهای مرتبط با این پژوهش (عناصر فضایی کار کردی مدارس) در مسجد - مدرسه ها ضرورت دارد که به صورت زیر دسته بندی شده است:

الف- حیاط: داخل مدرسه حیاطی سرسبز با حجره ها و ایوان هایی در اطراف بوده است (پیرنیا، ۱۳۸۷، ۹۲).
ب- ایوان، ایوانچه: جای سمینارها در ایوان های مدارس و ایوانچه های جلوی حجره ها نیز محل بحث بوده است (پیرنیا، ۱۳۸۷، ۹۲).

ج- مدرس: مدرس، فضای درس مدرسه است و استاد در محل درس می داده است (پیرنیا، ۱۳۸۷، ۹۲).
د- حجره: حجره های طبقه اول برای طلاب درس خارج بوده که ارتباط کمتری با طلبه ها داشته باشند. ایوانچه های جلوی حجره ها در طبقه اول به راهرو تبدیل و در جلوی حجره ها راهرو و پشت آن ها پستو بوده است. حجره را که سهم قابل ملاحظه و چه بسا عمده ترین نقش را در شکل گیری فضای مدارس نسبت به سایر فضاها داشت، می توان مهمترین واحد ویژه معماری مدارس به شمار آورد (سلطان زاده، ۱۳۶۴، ۴۳۸).

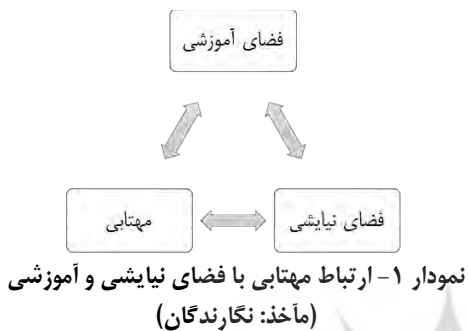
ه- مهتابی: با نگاهی عمیق تر به این فضا در بستر مسجد-مدرسه می توان دریافت که مهتابی نوعی جداسازی هوشمندانه توأم با ترکیب کامل میان فضای نیایشی و آموزشی است که غالباً در بناهای بیشتر از یک طبقه بکار رفته است. از آن جایی که این

فضا از سه طرف بسته و از جهت چهارم به فضای باز مشرف است، معمولا در صحن اصلی بکار رفته است تا بخشی از بنا را به صورت نیمه باز در تراز بالایی زمین قرار گرفته و موجب گستردگی فضایی به دور از یکنواختی نمای مسجد-مدرسه است. مضاف بر این مهتابی می تواند ایجاد دسترسی منحصر به فرد طلاب برای رسیدن به فضای روحانی جهت اقامه نماز، عبادت و طلب علم را فراهم سازد. لازم به ذکر است که در برخی بناها از قبیل مسجد جامع یزد و مسجد جامع زواره، از سکوی میانی حیاط مسجد به عنوان مهتابی یاد می کنند که گونه ای خاص از مهتابی است که به جهت اقامه نماز و ارتباط با خداوند در زیر آسمان گسترده بدون هیچ مرزی و در مرکزیت حیاط مسجد-مدرسه ها است.

نکته ی قابل توجه در مسجد-مدرسه سیداصفهان، نوعی جداسازی همزمان با ترکیب کامل میان فضای مسجد و مدرسه است و آن ساخت مهتابی هایی در صحن اصلی است تا بخشی از بنا را به صورت نیم طبقه درآورد و بدین ترتیب، مسیر رفت و آمد طلاب تا اندازه ای از دیگر نمازگزاران جدا گردد. همچنین در سازماندهی فضایی طبقه بالای مسجد-مدرسه سپهسالار تهران، طراحی و قرارگیری چهار مهتابی کوچک در طبقه ی دوم اضلاع شرقی و غربی، طراحی همان فضاها در اضلاع شمالی و جنوبی مسجد است؛ این، یکی از نکات قوت معماری صحن مسجد سپهسالار است که باعث شده، سبکی فضای حیاط باز هم بیشتر شود و ایوان ها و مجموعه ی شبستان مسجد در حیاط حضور بیشتری یابد.

و- فضای نیایشی: محل اقامه نماز شامل شبستان ها، گنبدخانه و محراب.

در مقاله پیش رو، نمونه هایی از مسجد - مدرسه های دوره قاجار با تأکید بر کاربری فضای مهتابی در آن ها برای تحلیل در نظر گرفته شده است. در این مطالعه گونه ها در اکثر شهرهای ایران تحلیل و در نهایت، مدارک و نتایج مربوط به نمونه های مورد مطالعه جمع آوری و یافته ها و مطالعات صورت گرفته در این پژوهش در قالب جدول زیر گردآوری شده است.

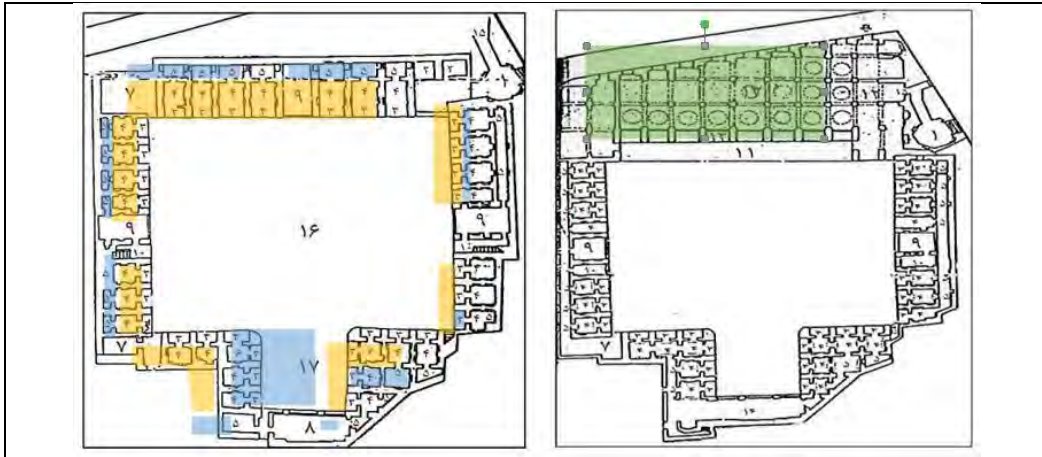

جدول ۲- سیر شکل گیری مهتابی در مسجد- مدرسه های دوره قاجار (مآخذ: نگارندگان)

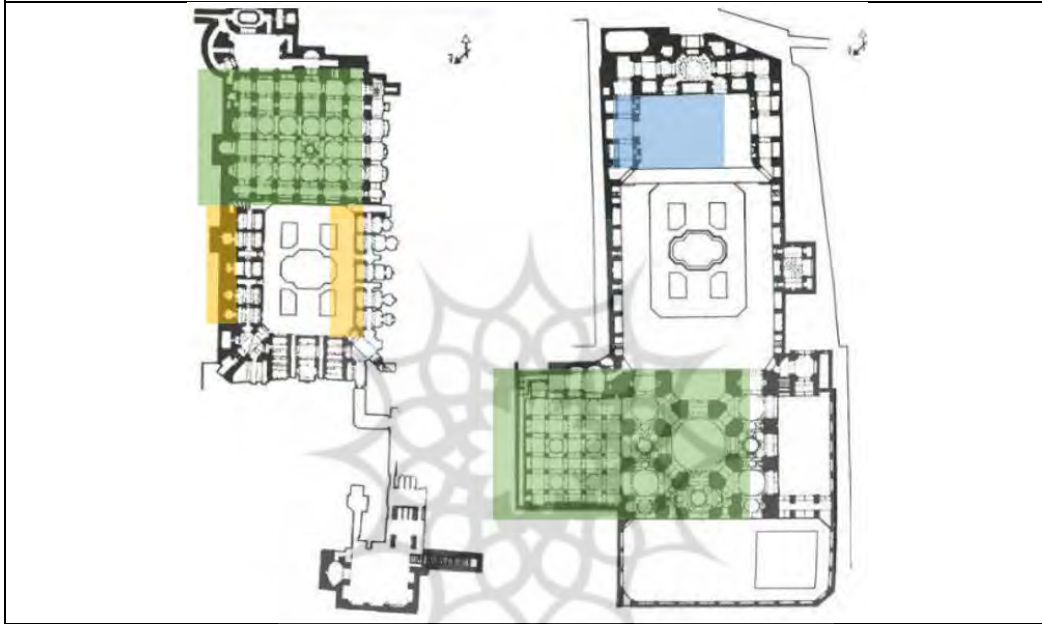

پلان همکف و اول مسجد- مدرسه سردار قزوین

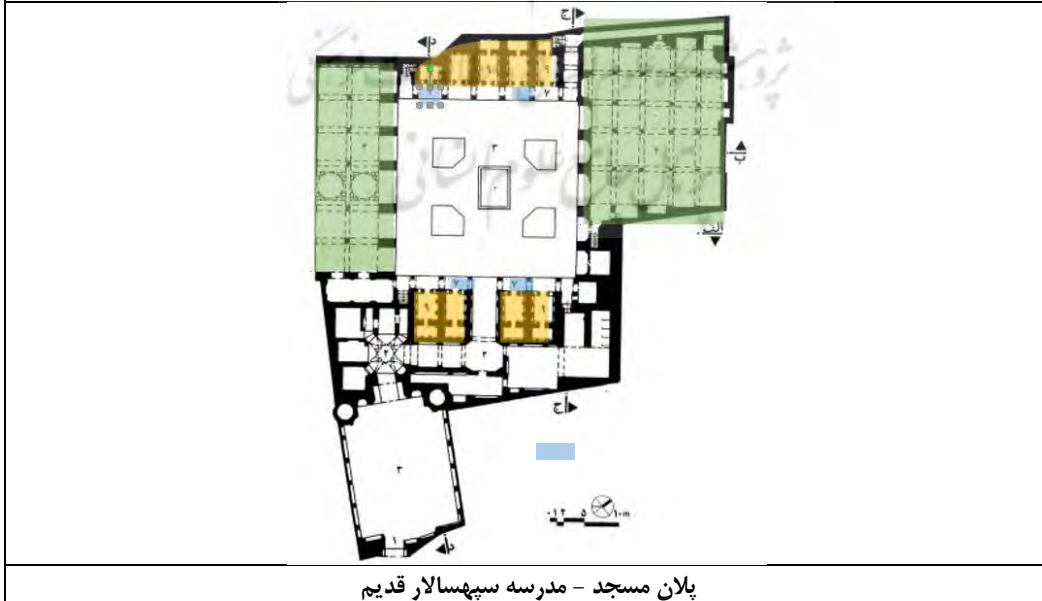
پلان طبقه اول مسجد - مدرسه سید اصفهان

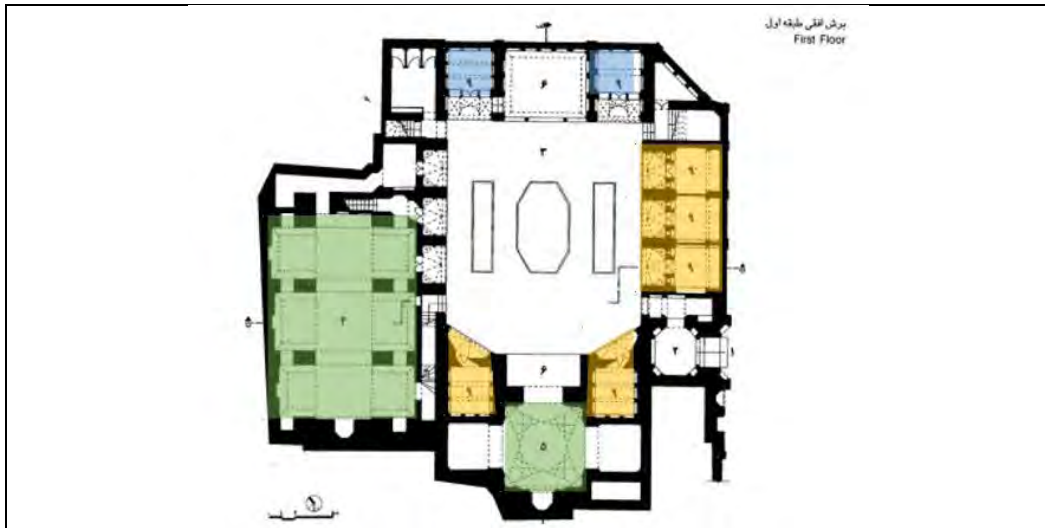
پلان همکف و اول مسجد - مدرسه صالحیه قزوین

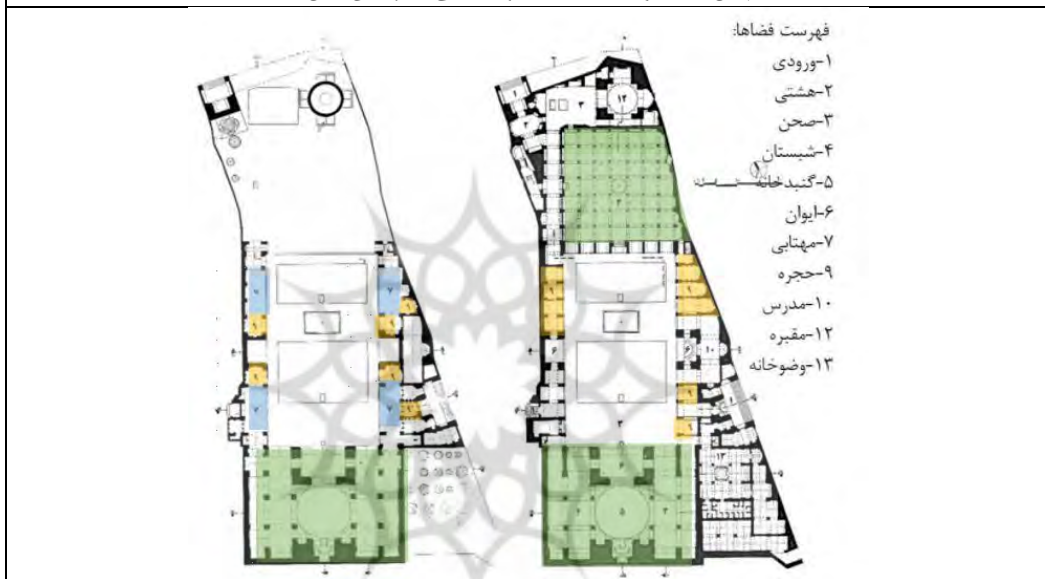
پلان همکف و زیر زمین مسجد - مدرسه آقا بزرگ کاشان

پلان مسجد - مدرسه سپهسالار قدیم

پلان طبقه اول مسجد - مدرسه حاج قنبر علی خان

پلان همکف و اول مسجد - مدرسه مسجد-مدرسه رحیم خان اصفهان

پلان مسجد - مدرسه سپهسالار جدید

پلان مسجد - مدرسه مشیرالسلطنه

۶- نتیجه گیری

مسجد-مدرسه ها از دسته کاربری های تلفیقی آموزش و نیایشی هستند که به سبب همین ترکیب نیازمند برخی فضاهای پیوند دهنده هستند. مهتابی از این دست فضاهاست که به خوبی می تواند ارتباط بصری بین دو کاربری را فراهم سازد و موجب گسترش فضایی یک بنای واحد شود. در حقیقت مهتابی نوعی جداسازی هوشمندانه توأم با ترکیب کامل میان فضای نیایشی و آموزشی است که غالباً در بناهای بیشتر از یک طبقه بکار رفته است. از آن جایی که این فضا از سه طرف بسته و از جهت چهارم به فضای باز مشرف است، معمولاً در صحن اصلی بکار رفته است تا بخشی از بنا را به صورت نیمه باز در تراز بالایی زمین و همچنین ایجاد دسترسی منحصر به فرد طلاب برای رسیدن به فضای روحانی جهت اقامه نماز، عبادت و طلب علم را فراهم سازد.

منابع

۱. هوشیاری، محمد مهدی، پورنادری، حسین و فرشته نژاد، سید مرتضی، ۱۳۹۲. گونه شناسی مسجد مدرسه در معماری اسلامی ایران، بررسی چگونگی ارتباط میان فضای آموزشی و نیایشی، نشریه مطالعات معماری ایران.
۲. بمانیان، محمدرضا؛ مومنی، کورش و سلطان زاده، حسین. ۱۳۹۲. بررسی تطبیقی ویژگی های طرح معماری مسجد - مدرسه های قاجار و مدارس صفویه، نشریه معماری و شهرسازی آرمان شهر، دوره ۶ ش ۱۱، زمستان: ۱۵-۳۴
۳. سجاذزاده حسن؛ دریایی، رحمت؛ ابراهیمی، محمدحسین و مصری، سارا. ۱۳۹۶. تعامل الگوی فضایی مسجد - مدرسه های دوره قاجار با معماری وارداتی غرب (نمونه موردی مسجد-مدرسه سپهسالار تهران)، نشریه پژوهش های باستان شناسی ایران (نامه باستان شناسی)، دوره ۷، ش ۱۴، پاییز: ۲۲۱-۲۴۰
۴. حسینی علمداری، آرش؛ موسوی، احسان؛ کرامتی شیخ الاسلامی، حمید و سعادت مند، مریم. ۱۳۹۶. گونه شناسی مسجد-مدرسه های ایران، بر اساس شیوه دسترسی، نشریه باغ نظر، دوره ۱۴، ش ۵۳، آبان: ۵۷-۶۸
۵. مهدوی نژاد، محمدجواد؛ قاسم پورآبادی، محمدحسین و محمدلوی شبستری، آیسا. ۱۳۹۲. گونه شناسی مسجد - مدرسه های دوره قاجار، نشریه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ش ۱۱، بهار: ۵-۱۵.
۶. پیرنیا، محمدکریم. ۱۳۸۲. سبک شناسی معماری ایرانی. چاپ اول. نشر پژوهنده.
۷. سلطان زاده، حسین. ۱۳۶۴. تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون. تهران: نگاه.
۸. حاجی قاسمی، کامبیز. ۱۳۹۶. گنجنامه مدارس. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
۹. پیرنیا، محمدکریم. ۱۳۷۱. معماری اسلامی ایران. تدوین غلامحسین معاریان. تهران: سروش دانش.
۱۰. ملازاده، کاظم. ۱۳۸۱. مدارس و بناهای مذهبی. تهران: سوره مهر.
۱۱. علاقمند، سپیده، سعید صالحی، و فرهنگ مظفر. ۱۳۹۶. مطالعه تطبیقی معماری و محتوای مدارس ایران از دوره سنتی تا نوین. باغ نظر، ش ۴۹، ۵-۱۸.